

Ռաֆիկ Նահապետյան

ՔՍԵՆՈՓՈՆԻ «ԱՆԱԲԱՍԻՍ» ԵՎ «ԿՅՈՒՐՈՊԵՂԻԱ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՏԻԿ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆԻ ԲԱՑԱՌԻԿ ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐ)

Բանալի բառեր- Քսենոփոն, Անաբասիս, Կյուրոպեղիա, երկրագործություն, գինեգործություն, գարեջուր, անասնապահություն, արհեստագործություն, չափ ու կշիռ, ընտանիք:

Հայաստանի և հայերի պատմության, տնտեսամշակութային բնութագրի ուսումնասիրության համար կարևոր սկզբնաղբյուրներ են ավելի քան երկուս ու կես հազարամյակ առաջ հունահռոմեական պատմիչների հաղորդած տվյալներն ու մեկնությունները: Ինչո՞ւ հունահռոմեական, քանի որ թեման մշտապես մեկնաբանվել է այնպիսի հռչակավոր օտարերկրյա պատմիչների կողմից, որոնցից շատերը անձամբ են եղել Հայաստանում և նրանց հաղորդած տեղեկությունների արժանահավատությունը շատ բարձր է գնահատվում ժամանակակից հետազոտողի կողմից: Ուշադրություն են գրավում հատկապես Չերոդոտոսի, Քսենոփոնի և Ստրաբոնի տվյալները: Սույն հոդվածով փորձ է արվում ներկայացնել Քսենոփոնի անդրադարձները Հայաստանի և հայերի մասին¹:

«Ատտիկյան մեղու» բնութագրումն ստացած պատմագիր ու գրող Քսենոփոնը Թուկիդիդեսի և Չերոդոտոսի հետ մեկտեղ համարվում է հունական պատմագրության երրորդ գագաթը: Բայց նրանցից ոչ մեկը այն չափով չի ուսումնասիրել Հայաստանը և կարևոր տեղեկություններ թողել նրա ներքին կյանքի մասին, որչափ Քսենոփոն Աթենացին (ծնվել է Ք. ա. մոտ 430 թ., վախճանվել՝ 356 թ.)²: Քսենոփոնի թողած հարուստ պատմագրությունից մեզ համար մեծ հետաքրքրություն են «Անաբասիսը» և «Կյուրոպեղիան» («Կյուրոսի վարքը»): Մեծ է «Անաբասիսի» արժեքը որպես

¹ Ստրաբոնի՝ Հայաստանի և հայերի վերաբերյալ հաղորդումների մասին տողերիս հեղինակը գրել է առանձին հոդված (տե՛ս Ռ. Նահապետյան, Հույն աշխարհագիր Ստրաբոնի ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին), ՊԲՀ, 2015, թիվ 1 (198), էջ 208-230:

² Քսենոփոնը հունական վարձկան զորախմբի կազմում մասնակցել է փոքրասիական երկրամասերի պարսկական սատրապ, պարսից արքաեղբայր Կյուրոս Կրտսերի ձեռնարկած ռազմական արշավանքին դեպի Պարսկաստան (Ք.ա. 401-400 թթ.): Կյուրոսի նպատակն էր տապալել իր եղբայր Արտաքսերքսես II Մենանին (404-358) և տիրանալ գահին: Արշավանքը անհաջողությամբ է ավարտվում. Կունաքսայի ճակատամարտում Կյուրոս Կրտսերը սպանվում է:

Տասնհազարանոց վարձկան հունական զորաբանակը, որի մեջ էր նաև Քսենոփոնը, ստիպված է լինում բռնել դեպի հայրենիք նահանջի երկու ուղիներից ամենաղժվարանցանելի լեռնային ուղին՝ թշնամու հետապնդումներից խույս տալու համար: Նահանջող հույները կտրում-անցնում են նաև Հայոց լեռնաշխարհը՝ հարավից հյուսիս-արևմուտք, Վանա լճից հարավ ընկած կարդուխների երկրից՝ Հայաստանի տարածքով դեպի Սև ծովի ափերը: Քսենոփոնը հունական բանակի արշավանքին ուղեկցել է որպես հուշագրող պատմաբան, իսկ նահանջի ժամանակ եղել է նաև գլխավոր առաջնորդներից մեկը: Այս նահանջի նկարագրությունները Քսենոփոնը ներկայացրել է իր ստեղծագործությունների գլուխգործոց «Անաբասիս» («Նահանջ Բիւրու») աշխատությունում:

պատմական սկզբնաղբյուր և գրական-գեղարվեստական ստեղծագործություն: Հայ ժողովրդի պատմության և տնտեսամշակութային կյանքի մի ամբողջ դարաշրջան է լուսաբանվում: Քսենոփոնը գրել է իր լսածի ու տեսածի անմիջական տպավորությունների ներքո: «Անաբասիսի» թարգմանությունն ու ընդարձակ ծանոթագրությունները կատարել է Ս. Կրկյաշարյանը¹: Այն բաղկացած է 7 գրքից: Նա իր մասին խոսում է երրորդ դեմքով: «Անաբասիսը» հրատարակել է կեղծանունով, քանզի քաղաքական պատճառներով վտարանդի էր:

Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկություններն Արմենիայի մասին միանգամայն արժանահավատ են ու վստահելի, որովհետև ինքն անձամբ եղել է Արմենիայում և նկարագրել է Հայաստանը իբրև ականատես: Հայերի և Հայաստանի մասին Աքեմենյան Պարսկաստանի ժամանակաշրջանում դա միակ ու ամենակարևոր աղբյուրն էր, որի մեջ նկարագրված է Քսենոփոնի և տասը հազար հույն զինվորների վերադարձը Բաբելոնի մոտից Արմենիայի ու Տրապիզոնի վրայով Հունաստան:

Հաջորդը «Կյուրոպեդիա» երկն է՝ բաղկացած ութ գրքից, որի հիմնական բովանդակությունը պարսկական հզոր միապետության հիմնադիր Կյուրոս մեծի կյանքն ու գործունեությունն է (600-530 թթ. Ք.ա.): Որոշ ուսումնասիրողներ կասկածի տակ առնելով երկի արժանահավատությունը՝ ժխտում են գրքի պատմագիտական արժեքը: Իրականում «Կյուրոպեդիայի» մի շարք հատվածներ, հատկապես Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչներին և քաղաքական դեպքերին վերաբերող, հիմնված են պատմական ստույգ տվյալների վրա, ուստի հավաստի են, մանավանդ՝ Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկությունները, որ հիմնված են հանրահայտ նահանջի ընթացքում ստացած անձնական տպավորությունների վրա: Բացի այդ, այս երկի տվյալները Ք.ա. 6-րդ դարի կեսերի Հայաստանի մասին շատ դեպքերում համահունչ են Մովսես Խորենացու «Պատմությանը»: Այս երկու աղբյուրները փոխադարձաբար լրացնում են իրար և ուսումնասիրողին հնարավորություն են տալիս վերականգնելու Հայկական լեռնաշխարհի պատմությունը դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջաններից: Քսենոփոնի այդ աշխատությունները հայ ժողովրդի պատմության, կյանքի բոլոր կողմերի վերաբերյալ անուրանալի աղբյուրագիտական արժեք ունեն: Դրանց հաղորդած տվյալները արժանի են ուշադրության, քանի որ հազվագյուտ դրական վկայություններ են արմենների մասին Ք.ա. VI դարի առաջին կեսին⁴: Ըստ Ի. Մ. Դյակոնովի՝ «Կյուրոպեդիայի»՝ Հայաստանին վերաբերող մասի հիմքում ընկած են Ք. ա.

¹ *Քսենոփոն*, Անաբասիս, թարգմանությունը Սիմոն Կրկյաշարյանի, ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 1970 (այսուհետև՝ «Անաբասիս», գիրքը, զլուխը և էջը):

⁴ Քսենոփոն, Կյուրոպեդիա, թարգմանությունը հուն. բնագրից, ծանոթ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, «Նոր-Դար» հրատ., 2000:

VI դարի պատմական իրական դեպքերը⁵

«Կյուրոպեդիա» երկում բավական ծավալուն բաժին նվիրված է Հայաստանին: Երկում Բ.ա. 6-րդ դարի կեսերին հանդես է գալիս հայկական թագավորությունը, հայոց թագավորը, նրա որդիներ Տիգրանը և Սաբարիսը, զորավար Էմբասը, տեղեկություններ են տրվում հայկական զորքի՝ այրուձիի ու հետևակի քանակության, արքունի հարստությունների, արմենների երկրի սահմանների, Մարաստանի և հարևան այլ երկրների ու ժողովուրդների հետ հայերի փոխհարաբերությունների մասին և այլն:

Քսենոփոնի հաղորդումները առնչվում են հայ-արմենների նստակյաց և երկրագործ լինելու փաստերին: Պատմիչը խոսում է Հայաստանի երկրագործության մշակույթի, անասնապահության, որսորդության, տնայնագործության ու արհեստների, հայերի բնակավայրերի, շենքերի, զգեստների, ուտեստի, խմիչքների, հյուրընկալման, զենքերի, ռազմական սովորությունների, կրոնական հավատալիքների, ընտանիքի, հասարակական հարաբերությունների և այլ հարցերի մասին:

1. Հին հայերի տնտեսական կենցաղը

1. Երկրագործություն

Խիստ հետաքրքրական են Քսենոփոնի տեղեկությունները արմենների տնտեսական կյանքի և ներքին կենցաղի մասին: Երևում է և՛ Արմենիայի բարեկեցիկ վիճակը և՛, մասնավորապես, արմենների գյուղերի լիությունն ու պաշարեղենի առատությունը:

Անցնելով Հայկական լեռնաշխարհով՝ սկզբնական շրջանում հունական նահանջող զորքը դիմել է բռնությունների՝ այրելով ու թալանելով հայկական գյուղերը, սակայն, ի վերջո, հայերի հետ եկել համաձայնության, ըստ որի հույները չեն ավերի հայկական բնակավայրերը, իսկ հայերը պարտավորվում են նահանջող զորքին ապահովել սննդամթերքով [«Անաբասիս», գ. IV, գլ. 5-6, էջ 93]: Իրենց ճանապարհին՝ Կենտրիտես գետի և Տիգրիսի ակունքների միջև, Տելեբոաս գետի ափերին, Տելեբոասից դեպի Արածանիի ակունքները տանող ճանապարհին, Արածանիի վերին հոսանքը անցնելուց հետո հույները հանդիպել են բազմաթիվ գյուղերի և գյուղախմբերի: Քսենոփոնը Արմենիան անվանում է «ընդարձակ ու բարեկեցիկ երկիր»: Նա հավաստում է, որ Արմենիայում «պարենն առատ էր», «նրանք արդեն ունեին անհրաժեշտ բոլոր տեսակի պարենի և բարիքների առատություն, մորթելու անասուններ, հաց, **անուշահոտ հին գինիներ, չամիչ, ամեն տեսակ ընդեղեն**» [«Անաբասիս», գ. IV, գլ. 9, էջ 93]: Հիշատակություն է թողել ոռոգման համակարգերի, Տիգրիս գետից սնուցվող 4 խոր և լայն ջրանցքների, նրանցում նավարկվող հացատար նավերի մասին [«Անաբասիս», գ. I, (14), էջ 26-27]:

⁵ Տե՛ս **И. М. Дьяконов**, История Мидии. М.-Л., 1956, էջ 350-351:

«Այստեղ գտնվող բազմաթիվ ու բարեշեն տներուն մեծ քանակությամբ այնքան գինի կար, որ պահում էին ծեփված հորերուն» [«Անաբասիս», գ. IV, 22, էջ 88]: Քսենոփոնի այս հաղորդման հիման վրա կարծիք է հայտնվել, որ Վերին Տիգրիսի ավազանի գյուղերուն պատրաստում էին հատուկ տեսակի գինի՝ Մադերա տիպի, որը ջերմային մշակման էին ենթարկում դրսում՝ արևի տակ, կրաշաղախով ծեփված հորերի մեջ: Ներկայումս այդ մեթոդը կիրառվում է մադերային տիպի գինիների հնեցման ժամանակ: Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում այդպիսի գինիներ պատրաստել են առնվազն ուրարտական ժամանակաշրջանում⁶: Պատմիչը հիշատակում է ցորենից ու գարուց պատրաստված հաց, ցորեն և գարի առանձին, չորացրած խոտ՝ անասունների համար, գարուց պատրաստված գինի (գարեջուր), հին անուշահոտ հորած գինիներ, չամիչ, ընդդեմներ, քունջութի, դառը նշի և բեկնի ձեթ: Նշվում է հայերի շրջանում առանձնապես զարգացած գինեգործության մասին: Քսենոփոնը մասնավորապես ընդգծում է, որ հայկական գինիները բարձրորակ էին, հնեցված և տարբեր տեսակների: Քսենոփոնի հավաստմամբ՝ Հայաստանում իրենց խմած գինին աչքի էր ընկնում առանձնահատուկ բուրավետությամբ: Արածանիի հովտի գյուղերում Քսենոփոնի և նրա ընկերների ու զինվորների ճաշակած «բուրավետ հին գինիները» ըստ նորերս հրատարակած ատենախոսական աշխատանքի՝ ամենայն հավանականությամբ եղել են մուսկատ տեսակի: Մուսկատ գինիներ, հավանաբար, Հայկական լեռնաշխարհում արտադրվել են դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանից: Այդ եզրակացությանն է հանգել Ա. Հարությունյանը՝ վերլուծելով «Լուվրի աղյուսակի» տվյալները⁷:

Ինչ վերաբերում է գարեջրին, ապա պատմագրի վկայությամբ Հայաստանում գարեջուր արտադրել են դեռևս Ք.ա. V-IV դդ. [«Անաբասիս», գ. IV, էջ 93]: Հայերը գարեջրի պատրաստման համար օգտագործել են հացահատիկ (գարի, կորեկ), բույս (զայլուկ) և այն խմել են եղեգներով: Այստեղից էլ ծագել է այդ խմիչքի հայերեն անունը⁸:

Հույները, սովորության համաձայն, մարզական վարժություններից մաշկը յուղով օծելու, մաշկը առածակալ դարձնելու համար յուղի պակասություն այստեղ չեն զգացել. «Քանզի այստեղ [Արմենիայում. – Ռ.Ն.] յուղի շատ տեսակներ կային, որ գործածում էին ձիթայուղի փոխարեն. խոզաճարպ և քնջութի, դառն նշի և բեկնի յուղ:

⁶ Տե՛ս Ռ. Փալանջյան, Գինեգործությունը և տեխնիկական բույսերի վերամշակումը Հին Հայաստանում (մ.թ.ա. VI – մ.թ. IV դարեր), պ.գ.թ. գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2015, էջ 8:

⁷ Տե՛ս Ա. Արությունյան, Очерки истории виноградарства и виноделия древней и средневековой Армении, Ер., 2005:

⁸ Գարեջուրն առավել լայն գործածություն է ունեցել Հայաստանի այն շրջաններում, որտեղ այգեգործությունը, մասնավորապես խաղողագործությունը զարգացած չէր: Թեյշեբախնի բերդի (Կարմիր բլուր) պահեստներում հայտնաբերված մթերքների մեծ քանակությունը վկայում է այն մասին, որ մեզանում ավելի քան 2,5 հազար տարի առաջ մշակել են մեծ քանակությամբ գարի: Ըստ Բ. Պիտրովսկու տվյալների՝ պահպանվել են ոչ միայն այն իրերը, որոնցով բնութագրվում էր գարեջուր պատրաստելու տեխնոլոգիան, այլև նրա պատրաստման զանազան սեպագիր բաղադրատոմսերը, (Б. Пиотровский, Ванское царство, М., 1959, с. 142–147):

Կար նաև սրանցից պատրաստված մեռոն... [«Անաբասիս», գ. IV, գլ. 12–13, էջ 94]: Քսենոփոնի տեղեկություններից կարելի է հետևություն անել, որ տեխնիկական որոշ բույսեր օգտագործվել են մի քանի նպատակով: Ճարպայուղատու բույսերը քանելով՝ ստացել են բուսական ճարպայուղեր՝ ձեթեր, որ օգտագործվել են ինչպես սննդի մեջ, այնպես էլ տեխնիկական նպատակներով: Քսենոփոնի հաղորդման համաձայն՝ Արածանիի հովտի բնակչությունը ձեթ էր պատրաստում քնջութի սերմերից: Հայաստանի անտիկ բնակավայրերի պեղումների ժամանակ ամենից տարածված գտածոներից են սանդերը և աղորիքները, որոնք հանդիսացել են քնջութի ձեթի արտադրության ժամանակ կիրառվող հիմնական աշխատանքային գործիքներ: Նա հաղորդումներ ունի նաև Հայաստանում պատրաստվող օժանելիքների մասին: Ըստ նրա՝ Ք.ա. V դարում Արածանիի հովտում Արևմտյան Արմենիայի կառավարիչ Տիրիբազոսի տիրույթներում բարձրորակ օժանելիքներ են արտադրվել, որոնք եղել են երկու տեսակի. քսութներ, պատրաստված խոզի ճարպահիմքի վրա և հեղուկ օժանելիքներ, պատրաստված քնջութի ձեթի հիմքի վրա: Այդ օժանելիքներից Քսենոփոնը հատկապես առանձնացնում է դառը նշի և պիստակենու (խնկենու) եթերայուղերով պատրաստվածները [«Անաբասիս», գ. IV, էջ 94]: Հնարավոր է, դրանք հանդիսացել են օժանելիքի տեղական հայտնի «բրենդեր»⁹:

Թեպետ հունական զորքը նահանջել է ձմռանը, սակայն Քսենոփոնը նկարագրել է, որ հայերի սեղանները չափազանց առատ էին հացի տարբեր տեսակներով: Նա գրում է. «...Այդ գիշեր բոլոր զինվորները տեղավորվելով տներում՝ քնեցին ամեն տեսակ պարենի առատության մեջ...» [«Անաբասիս», գ. IV, էջ 94]: Քսենոփոնի՝ իբրև ականատեսի վկայություններից երևում է, որ հայ ընտանիքն ի բնե հյուրասեր և օտարականների համար գթառատ է եղել: Հայ գյուղապետը վստահում է նույնիսկ իրեն ձերբակալության մեջ պահող Քսենոփոնին, լիառատ կերուխումի է արժանացնում հույն զինվորներին, թաղված կարասներից հրամցնում անուշահամ գինիներ: Այդպիսի ուշադրության են արժանանում բոլոր այն զինվորները, որոնք Հայաստանի ծանր ձմռան պայմաններում հյուրընկալված են լինում արմենների տներում: Քսենոփոնը «որ գյուղ էր մտնում՝ գնում էր գյուղերում եղողների (հելլենների) մոտ և ամեն տեղ գտնում էր նրանց կերուխում անելիս և ուրախ: Եվ ոչ մի տեղից բաց չէին թողնում՝ մինչև չմատուցանեին նրանց ամենաընտիր կերակուրները... Սպասավորություն էին անում արմենների երեխաները բարբարոսական զգեստներ հագած, իսկ երեխաներին նրանք նշաններով ցույց էին տալիս, ինչպես մունջերի, թե ինչ անել: Չկար մի տեղ, որ սեղանին միաժամանակ չդնեին գառան, ուլի, խոզի, հորթի և հավի միս, մեծ քանակությամբ ցորենի ու գարու հացի հետ: Ու եթե որևէ մեկը մտերմաբար ցանկանում էր խմել մյուսի

⁹ Տե՛ս Ռ. Փալանջյան, Ատենախոսություն, էջ 12:

կենացը, ապա նրան քարշ էր տալիս կարասի մոտ և կռանալով պետք է խմեր այնտեղից՝ եզան նման ծծելով» [«Անաբասիս», գ. IV, (32, 33), էջ 98]: Ի դեպ, հին հույները գինին կրատերի (կավե անոթի) մեջ ջրի հետ խառնելով, թնդությունը թուլացնելով խմելու սովորություն են ունեցել: Այս մասին պատմիչը ավելի մանրամասն է նկարագրում. «Այնտեղ կար նաև ցորեն և գարի և ընդեղեն և կրատերների [կարաս.- Ռ.Ն.] մեջ գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին [կարասի շրթներին հավասար, ամանի բերանին.- Ռ.Ն.] լողում էին գարու հատիկներ. կրատերների մեջ կային նաև եղեգներ՝ մեծ ու փոքր, առանց ծնկի: Ծարավելու դեպքում մարդ պետք է այդ եղեգնի ծայրը բերանին դներ ու ծծեր: Եվ այն շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին. իսկ սովոր մարդու համար շատ ախորժելի ըմպելիք էր» [«Անաբասիս», գ. IV, (26) էջ 97]: Սա գարեջրի վերաբերյալ մեզ հայտնի առաջին գրավոր հիշատակությունն է: Նա նաև վկայում է, որ հայերը ունեին գինին հորելով պահելու սովորույթ [«Անաբասիս», գ. IV, 98]:

Ուշագրավ կարծիք է հայտնվել այն մասին, որ Քսենոփոնի բնութագրած թունդ խմիչքը քիչ հավանական է, որ գարեջուր եղած լիներ, որ Հայաստանում պատրաստված այդ յուրահատուկ ըմպելիքը գարուց պատրաստված գինի է եղել: Անտիկ գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրությունը հնագետ Ռ. Փալանջյանին հանգեցրել է այն հետևության, որ հնում արտադրվել են գինիներ, որոնց պատրաստման համար խաղողի քաղցուին (չիրա) հացաբույսեր են խառնել: «Հավանաբար, – նշում է հնագետը, – նման կերպ է պատրաստվել Քսենոփոնի հիշատակած գարու գինին: Այդպիսի տեխնոլոգիայով պետք է ստացվեր ավելի թունդ գինի, քան միայն խաղողից պատրաստված գինին, քանի որ տվյալ դեպքում խաղողի քաղցուի մեջ առկա բնական խմորիչները պետք է նպաստեին քաղցուի հետ խառնված գարու ածիկից մեծ քանակությամբ շաքարի և սպիրտի ստացմանը»¹⁰:

Փաստորեն, Հայաստանը գյուղատնտեսական մթերքներով հարուստ երկիր էր, այդ իսկ պատճառով Քսենոփոնն ու իր հայրենակիցները սննդամթերքի հայթայթման գործում առանձին դժվարությունների չեն հանդիպել:

2. Անասնապահություն և որսորդություն

Քսենոփոնը հայերին ներկայացնում է ոչ միայն որպես երկրագործ, այլև անասնապահությամբ զբաղվող ժողովուրդ: Նա հաղորդում է, որ հայերի տնտեսության երկրորդ ճյուղը եղել է անասնապահությունը: Եթե Հերոդոտոսը հայերին անվանում է «անասուններով հարուստ ժողովուրդ», ապա Քսենոփոնը Հայաստանը համարում է խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններով հարուստ երկիր, թվարկում իր տեսածը

¹⁰ Տե՛ս Ռ. Փալանջյան, ատենախոսության սեղմագիր, էջ 8:

հայերի տներում՝ կով, այծ, ոչխար, ձի, թռչուններ, այնուհետև՝ ոչխարի, այծի և խոզի միս, խոզի ճարպ [«Անաբասիս», գ. IV, էջ 93]:

«Կյուրոպեդիա» երկասիրության մեջ էլ հիշատակված է, թե Յայաստան երկիրը «ամբողջությամբ բնակեցված է. այն լիքն է ոչխարներով, այծերով, արջառներով, ձիերով, հացահատիկով և ամեն տեսակ բարիքներով» [«Կյուրոպեդիա», գ. IV գլ. IV, էջ 156]: Սովորություն է եղել պահել նսացու անասուններ, որոնք անկասկած ծառայել են թե՛ սննդի ապահովման և թե՛ վաճառահանման ու ապրանքափոխանակման համար: Անասնապահության զարգացածությունը երևում է և այն բանից, որ, ըստ Քսենոփոնի՝ արմենները կարիք ունեին լրացուցիչ արոտների, քանզի լեռնային արոտատեղերը գտնվում էին լեռները քաշված խալդայների ձեռքին: Ի վերջո, երկու կողմերը գալիս են փոխադարձ համաձայնության՝ արոտներից անվտանգ համատեղ օգտվելու համար: Երկու կողմերն էլ (հայերը և խալդայները – Ռ.Ն.) իրար հավատարմության երաշխիքներ են տալիս և պայմանավորվում են, որ իրար հանդեպ կպահպանեն իրենց ազատությունը, իրավունք կունենան փոխադարձ ամուսնության, ինչպես նաև **իրար հողերի և արոտավայրերի համատեղ օգտագործման**, և կպաշտպանեն իրար ընդհանուր ուժերով, եթե իրենցից որևէ մեկի նկատմամբ անարդարություն արվի» [«Կյուրոպեդիա» գ. III, գլ. II, էջ 112–113]: Բացի այն, որ անասնապահությունը հայերի տնտեսության մեջ կարևոր տեղ է գրավել, գրում է, որ արմենները կիրառում էին հեռագնա անասնապահության եղանակը. անասուններին բարձրացնում էին ալպիական բուսականությամբ հարուստ ամառային արոտավայրերը [«Կյուրոպեդիա» գ. VII, գլ. III, էջ 329]: Պատմիչը զանազան առիթներով ցույց է տվել, որ զարգացած է եղել ձիաբուծությունը՝ հեծելագործ սեփական ձիերով ապահովելու, ինչպես նաև Պարսկաստանին ձիահարկ տալու նպատակով: Քսենոփոնի հաղորդման համաձայն՝ հույները ձերբակալում են գյուղում գտնվող բոլոր գյուղացիներին ու գյուղապետին, նաև «**թագավորին որպես տուրք սնուցվող տասնյոթ մտրուկների, ինչպես և գյուղապետի աղջկան**, որն իններորդ օրն էր, ինչ ամուսնացած էր: Իսկ նրա ամուսինը գնացել էր նապաստակ որսալու և գյուղում չգերվեց» [«Անաբասիս», գ. IV, (24), էջ 97]: Գեղջավազին ուղղված հարցին, «թե ձիերը ո՞ւմ համար են բուծվում, նա պատասխանեց, թե՛ արքայի համար իբրև տուրք» [«Անաբասիս», գ. IV, (34), էջ 98]: Քսենոփոնը նաև հաղորդում է, որ գեղջավազը իրեն և մյուս զորավարներին ու վաշտապետներին ևս տվել է մեկական մտրուկ. «...Եվ դեռ առաջներում իր ավար վերցրած պառավ ձին նվիրեց գեղջավազին, որպեսզի սնուցի ու զոհաբերի, քանզի լսել էր, որ այն նվիրաբերված էր Յելիոսին (Արևի աստվածությանը.- Ռ.Ն.): Ինքը վերցրեց մտրուկներից մեկը, և մյուս [զորավարներին ու] վաշտապետներին ևս տվեց մեկական մտրուկ» [«Անաբասիս», գ. IV, (35), էջ 98]: Այնուհետև գովում է հայկական ձիատեսակը՝

Ճկունությունն ու դիմացկունությունը նկատի ունենալով. «Այստեղ [ի նկատի ունի Հայաստանը,- Ռ. Ն.] ձիերը փոքր էին պարսկականներից, բայց ավելի աշխույժ» [«Անաբասիս», գ. IV, (36), էջ 98]: Քսենոփոնը, ինչպես ասվեց վերը, իր ծերացած ձին տալիս է գյուղապետին, որպեսզի սա կերակրի, պարարտացնի ու զոհ բերի արևին, իսկ փոխարենը վերցնում է նրա ձիաբուռակներից մեկը: «Այստեղ իսկ գեղջավազը սովորեցրեց ձիերի և գրաստների ոտքերին, ձյան միջով գնալիս, պարկեր փաթաթել. քանզի առանց պարկերի անասունները մինչև փորը խրվում էին ձյան մեջ» [«Անաբասիս», գ. IV, 34, էջ 98],- գրում է պատմիչը: Ձիաբուծության նպատակասլաց զարգացմանը նպաստում էր ընդարձակ արոտավայրերի առկայությունը Հայկական լեռնաշխարհում: Ձին հայոց մեջ հնուց ի վեր գործածվել է հիմնականում ռազմական արվեստում և միայն հազվադեպ՝ տնտեսության մեջ:

Քսենոփոնի հիշատակություններից երևում է, որ հայերի զբաղմունքներում կարևոր տեղ էր գրավել նաև որսորդությունը: Հայկական գյուղերից մեկի գյուղապետի փեսան, ըստ Քսենոփոնի, գնացել էր նապաստակ որսալու, իսկ հայերի տներում հույները ճաշակել են որսի միս [«Անաբասիս», գ. IV, 24, էջ 97]:

Ըստ Քսենոփոնի՝ որսորդությունը ինչպես պարսիկների, այնպես էլ նրանց հարևան հայերի կենցաղի շատ բնորոշ կողմերից մեկն է եղել: Այն պետականություն ունեցող արևելյան ժողովուրդների մեջ «պետական գործ է համարվել, որի ժամանակ նրանց զլխավորում է, ինչպես պատերազմի ժամանակ, ինքը՝ թագավորը, իսկ թագավորը ոչ միայն անձամբ է որս անում, այլև հետևում է, որ մյուսները ևս մասնակցեն դրան, քանի որ որս անելը համարում են պատերազմի վարժվելու ամենաճշգրիտ եղանակը: Որսորդությունը սովորեցնում է կանուխ վեր կենալ, դիմանալ ցրտին և տապին, վարժեցնում է ճամփա գնալ և վազել, ինչպես նաև նետահարել գազանին կամ նրան խոցել տեգով, որտեղ որ պատահի: Որս անելը մեծապես կոփում է նրանց արիությունը. քանզի նրանք ուժեղ գազանների դեմ կռվելիս ստիպված են լինում մոտիկից հարվածել և կամ խուսափել: Ուստի հեշտ չէ որսորդության մեջ գտնել մի բան, որը հատուկ չլիներ պատերազմին» [«Կյուրոպեդիա» գ. I, գլ. II, էջ 9–10]:

3. Արհեստագործություն

«Անաբասիսում» հաղորդվում է, որ հունական զորքը հարձակվելով հայ կառավարիչներից Տիրիբազի բանակի վրա՝ գրավել է նրա վրանը և վրանում եղած «արծաթե ոտքերով գահույքներ ու ընպանակներ և գերի էին վերցրել նրա հացարարներին ու մատռվակներին [«Անաբասիս», գ. IV, (21), էջ 94]: Քսենոփոնը երկու անգամ ակնարկում է հայկական գեղարվեստական մետաղագործության, մասնավորապես արծաթյա ընպանակների մասին [«Անաբասիս», գ. IV, 3, 4, 24, 25, էջ 98]: Նա Հայաստանում գորգագործության վաղ ավանդույթներին վերաբերող

վկայություններ ունի նաև: «Անաբասիսում» Հայաստանին վերաբերող գորգերի մասին հիշատակում է. «Տիմասիոն Դարդանացին [հունական զորքի առաջնորդներից մեկը – Ռ.Ն.], որ բարբարոսական արժաթե ընպանակներ և գորգեր ուներ, խմելով Սևեթսի կենացը, նրան նվիրեց արժաթե մի բաժակ և մի գորգ, որն արժեր տաս մինա» [«Անաբասիս», գ. VII, (27), էջ 174]:

Հիշատակում է հայ արհեստավորներին՝ հյուսների և քարագործ վարպետների: «Կյուրոպեդիա» աշխատության մեջ Քսենոփոնը գրում է. «Կյուրոսը Տիգրանին պատվիրեց մարդ ուղարկել հոր մոտ և հայտնել, որ գա ու բերի իր հետ հյուսներ և քարագործ վարպետներ [«Կյուրոպեդիա» գ. III, գլ. II, էջ 110]:

Ուշադրության են արժանի Հայաստանի ներքին և արտաքին առևտրի գոյության մասին թուուցիկ ակնարկներ:

4.. Չափ ու կշիռ: Հաղորդակցությանը, ժողովրդական փոխադրամիջոցներին վերաբերող տեղեկություններ

Քսենոփոնի տեղեկություններից իմանում ենք հնագույն ժամանակներում երթուղիների ժամանակի ու դրանց հեռավորության որոշման չափանիշների մասին: Այսպես, խոսելով Հայաստանով և այլ երկրներով հունական բազմահազարանոց բանակի նահանջի մասին՝ տարբեր առիթներով բազմիցս շեշտում է, թե քանի փարսախ (փարսախը ճանապարհի երկարության միավոր է և հավասար է 5250 մ-ի) ճանապարհ անցան և թե դա քանի օրվա ճանապարհ էր: Նա գրում է. «Այստեղից գնացին երկու օրվա ճանապարհ, տասը փարսախ, մինչև որ անցան Տիգրիս գետի ակունքները: ...Այնուհետև գնացին երեք օրվա ճանապարհ, 15 փարսախ մինչև Տելեբոաս (այժմ՝ Կարասու) գետը, ապա նրանք գնացին յոթ օրվա ճանապարհ, օրական հինգ փարսախ» ([«Անաբասիս», գ. I, (14), էջ 27, գ. II, (6) էջ 41, 48-50, գ. III, (7), էջ 74, գ. IV. (1) էջ, 93, 98-99] և այլն: Ակնարկներ ունի երկարության չափի «սքոյնոս» անվամբ միավորի մասին (1 սքոյնոսը = 40 ասպարեզի, կամ՝ 7 կմ-ի): Հաճախ է հիշատակվում **ասպարեզ** (ստադիոն) երկարության չափը, որը հավասար է 185 մետրի, և **պլեթրոն** երկարության չափը, հավասար է եղել 30,86 մետրի [«Կյուրոպեդիա» գ. VII, գլ. V, էջ 290]:

«Կյուրոպեդիա» երկասիրությունում հանդիպում ենք «օրվա ճանապարհ» տարածության չափի միավորին. «Բայց երբ իմացանք պարսիկ Կյուրոսի մասին, թե նա նվաճել և հպատակեցրել է բազմաբազում մարդկանց, բազմաթիվ քաղաքներ և բազում ազգեր... որին [Կյուրոսին – Ռ.Ն.] հոժարական հնազանդվել են ազգեր, որոնք գտնվում են **բազմօրյա ճանապարհի**, ուրիշները՝ ամիսներ տևող ճանապարհի հեռավորության վրա...» [«Կյուրոպեդիա» գ. I, գլ. I, էջ 4]: «Կյուրոպեդիա» աշխատության մեջ Բաբելոնի պարիսպները բնութագրվում են, «հզոր ու բարձր», որոնք Հերոդոտոսի մոտ

համարվում է 200 արքունի կանգուն, այսինքն ավելի քան 100 մետր, որը մեր կարծիքով, անհավանական է, մինչդեռ Ստրաբոնի մոտ հիշատակված է 50 գրկաչափ կամ 50 կանգուն [Ստրաբոն, XVI, 1,5]: Սա ավելի հավանական է, այսինքն 25 մետր: Նույն գրքի համաձայն՝ Եփրատ գետի լայնությունը՝ այն հատվածը, որտեղով անցել են հույները, ավելի քան 2 ասպարեզ է [«Կյուրոպեդիա» գ. VII, գլ. V, էջ 289], այսինքն 370 մետր, իսկ Ստրաբոնի հիշատակմամբ՝ մեկ ասպարեզ¹¹: Ի դեպ՝ Յերոզոտոսն էլ հաղորդում է, որ «Բաբելոն քաղաքը բաժանվում է երկու մասի, քանզի նրա միջով հոսում է գետ, որի անունն է Եփրատ: Այն հոսում է Արմենիայից, մեծ է, խոր և արագահոս»¹²:

Որպես երկարության ավելի փոքր չափ, հիշատակված է **կանգունը**, որը 0,5 մետր է: Պատմիչը օգտագործել է նաև **նետրնկեց** հեռավորության չափը [«Կյուրոպեդիա», գ. I, գլ. IV, 23, էջ 31]: Դա այն հեռավորությունն է, մինչև ուր կարող է հասնել աղեղից արձակված նետը¹³: Որպես ձյան խորության միավոր հիշատակված է **գրկաչափը**, որը 1,85 մետրի է հավասար, և ոտնաչափը՝ 0,5 մետր [«Կյուրոպեդիա» գ. VII, գլ. V, էջ 289]: Նա «Անաբասիս» աշխատության մեջ գրում է. «Ձյան խորությունը (Յայաստանում) հասել էր մեկ գրկաչափի, այնպես, որ բեռնատար անասուններից ու ստրուկներից շատերը կորստի մատնվեցին, ինչպես նաև երեսուն հոգի զինվորներից» [«Անաբասիս», գ. IV (4), էջ 95]: Մեկ այլ տեղ հիշատակված է. «Ճանապարհին խրամատ էր փորված հինգ գրկաչափ լայնքով և երեւ գրկաչափ խորությամբ [«Անաբասիս», գ. I (14), էջ 26-27]: Յանդիպում էին նաև պարսկական կշռի չափի միավորի՝ **կապիթե** անվամբ, որը 2,3 լիտր է: Որպես կշռի և դրամական չափի միավոր, հին աշխարհում գործածվել է նաև **տաղանդը**: 1 տաղանդը կշռում է 26,2 կգ և արժեր 6 հազար **դրաքմե**: Յիշատակվում է նաև **դահեկան** պարսկական ոսկեդրամը, որը կշռում է 8,4 գրամ: 1 դահեկանը հավասար էր ատտիկյան 20 արծաթ դրաքմեի (դրախմա): 3000 դրաքմեն հավասար էր 1 տաղանդի: Դրաքմեն և՛ փողի. և՛ կշռի միավորներից էր [«Կյուրոպեդիա» գ. III, գլ. III, էջ 123]:

Մի ուշագրավ վկայություն՝ հնում գոյություն ունեցած ազդանշանային համակարգերի մասին: Քսենոփոնը հիշատակում է, որ Յայաստանի տարածքով նահանջող հույները գիշերը «բանակվեցին գյուղերում, իսկ կարողութները լեռների վրա չորս կողմը կրակ էին վառում, և իրար ազդանշան էին տալիս» [«Անաբասիս», գ. IV, էջ 83, 93]:

¹¹ Տե՛ս Ռ. Նահապետյան, Յույն աշխարհագիր Ստրաբոնի ազգագրական տեղեկությունները Յայաստանի և հայերի մասին, էջ 222-223:

¹² Տե՛ս Յերոզոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, ՅՍՄՅ ԳԱ հրատ., Երևան, 1986. գ. I, 180, էջ 74:

¹³ Տե՛ս Ստեփան Մալխասյանց, Յայերեն բացատրական բառարան, հ. III,(Յ-Ո), ԵՊՅ հրատ., Երևան, 2010, էջ 451:

Կյանքի անապահով վիճակը, անընդհատ հարձակման ենթարկվելու վտանգը գյուղական համայնքին ստիպել են աչալուրջ հետևելու իր շրջակայքին: Այդ նպատակով, ելնելով տեղանքի պայմաններից, գյուղացիները կառուցել են հատուկ դիտարան-աշտարակներ, ինչպես գյուղից դուրս՝ լեռնագագաթներին, այնպես էլ գյուղամիջում: Բնորոշ է Քսենոփոնի վկայությունը հայ գյուղի կառուցվածքի մասին. «...այն գյուղը, – գրում է նա, ուր նրանք (հույները) եկան՝ մեծ էր, ուներ սատրապի համար ապարանք-ամրոց և տների մեծագույն մասի վրա կային աշտարակներ» [«Անաբասիս», գ. IV, (2), էջ 93]: Ձայնային ազդանշան էր շեփոր հնչեցնելը [«Անաբասիս», գ. IV, գլ. 2, էջ 85, 95]: Շեփոր էին հնչեցնում սպառնացող վտանգի և պատերազմում հարձակման անցնելիս, «Երբ եղջուրները հանգիստ շեփորեն, կհանդերձավորվեք. երկրորդ շեփորով սայլերը կբարձեք. երրորդ շեփորումից հետո կհետևեք առաջ գնացողին, գրաստները պահելով գետի կողմը...» [«Անաբասիս», գ. II, (4), , էջ 41]:

Քսենոփոնը ակնարկներ ունի հաղորդակցության ազդանշանային պայմանական միջոցների մասին: Խոսելով Չայաստան ներխուժած պարսից զորավար Կյուրոսի մասին՝ հաղորդում է. «...Նա [Կյուրոսը] հարցրեց Տիգրանին [արմենների թագավորի որդին], թե որո՞նք են այն լեռները, որտեղից խալդայները [խալդերը] ցած են արշավում և կողոպտում (արմեններին): Տիգրանն այդ լեռները ցույց տվեց: Եվ նա հարցրեց նորից. «Այդ լեռներն այժմ անմարդաբնա՞կ են»: «Չարկավ, ոչ, – ասաց Տիգրանը, – այլ միշտ այնտեղ են նրանց լրտեսները, որոնք մյուսներին **ազդանշանով** իմաց են տալիս ինչ որ տեսնում են»: «Իսկ ի՞նչ են անում դրանք»: «Օգնության են գալիս, – ասաց Տիգրանը» [«Անաբասիս», գ. IV, էջ 83]: Չայերի սովորույթի համաձայն՝ լեռների գագաթներին կրակ վառելը թշնամական հարձակումների ահազանգ էր [«Անաբասիս», գ. IV (2), էջ 85, գլ. 2, էջ 95]: «Ոմանք, որ բանակից դուրս գալով թափառել էին, պատմում էին, թե իբր գիշերը իրենք տեսել էին փայլող բազմաթիվ կրակներ: Ուստի զորավարները վտանգավոր համարեցին տներում [արմենների] ցրված մնալը և որոշեցին զորքը դարձյալ ի մի հավաքել [«Անաբասիս», գ. IV (9), էջ 93, (16) էջ 94]:

Քսենոփոնը ակնարկներ ունի նաև տեղափոխման, փոխադրության միջոցների ու հարմարանքների մասին: Այսպես, նա հաղորդում է, որ «Առաջ գնացողներից (հելեններից) Խեյրիսոֆոսը հասնում է երեկոյան դեմ մի գյուղ (արմենների) և պատահեց ամրության առջև աղբյուրից ջուր տանող կանանց և աղջիկների» [«Անաբասիս», գ. IV (9), էջ 95]: Անշուշտ, հայերը հնուց ի վեր ջուրը կրել են կավե, փայտե և պղնձե սափորներով ու դուլներով, իսկ հեռու տարածությունների վրա նաև՝ կաշեպարկերով (տիկ, տկճոր, մոթալ): Ազգագրական տեսակետից ուշագրավ է, օրինակ, որ հնագույն ժամանակներից սկսած՝ տնային պետքերի համար անհրաժեշտ ջուր մատակարարելը

միշտ էլ եղել է հայ կնոջ կամ աղջկա պարտականությունը:

Քսենոփոնը ակնարկներ ունի նաև կառքերի, սայլերի՝ որպես փոխադրամիջոցների գործածության մասին: Նկարագրելով Կյուրոսի՝ արմենների երկիր ներխուժելու մանրամասները՝ նա հաղորդում է, որ պարսից զորավար Կյուրոսը «...կառքերի (սայլերի) մեջ գտնվող [արմեն մեծամեծների] կանանց, որոնք ներկա էին [արմենների թագավորի հարցաքննությանը], ... չհեռացրեց, այլ թույլ տվեց, որ լսեն» [«Կյուրոպեդիա» գ. III, գլ. I, էջ 96]: Ուշխագրավ վկայություն է թողել Տիգրիս գետից հոսող ջրանցքներում հացատար նավերի նավարկության մասին: Նա գրում է. «Այստեղ են գտնվում Տիգրիս գետից հոսող ջրանցքները, որոնք չորսն են: Դրանց լայնքը մեկ պլեթրոն է և մեծ խորություն ունեն, այնպես, որ նրանցում լողում են **հացատար նավեր**: Ջրանցքները թափվում են Եփրատ գետը և գտնվում իրարից մեկական փարսախս հեռավորության վրա, իսկ նրանց վրա կանուրջներ կան» [«Անաբասիս», գ. I, (14), էջ 26-27]:

Քսենոփոնը խոսում է հայերի՝ հյուրերին անվտանգ, ապահով ճանապարհելու, վտանգավոր և անծանոթ տեղանքներում ուղեցույց-առաջնորդ լինելու սովորույթի մասին: Նկարագրելով Հայկական լեռնաշխարհով հունական զորքերի նահանջը՝ նա գրում է, որ ինքը «գյուղի ավագին սեղանակից դարձրեց ու նրան խորհուրդ տվեց չվհատվել, ասելով, որ նա իր զավակներից չի զրկվի և փոխարենը հեռանալիս իրենք նրա տունը կլցնեն մթերքներով, եթե նա լավ ծառայություն մատուցի զորքին և դառնա ուղեցույց, մինչև իրենք կհասնեն մի այլ ժողովրդի երկիր: Եվ գեղջավազը խոստացավ այդ... Քսենոփոնը գյուղապետին որպես ուղեցույց հանձնեց Խեյրիսոփոսին, իսկ նրա տնեցիներին բաց թողեց, բացի նոր չափահաս դարձող որդուց» («Անաբասիս», գ. IV (6), 98-99):

Քսենոփոնի հաղորդումներից երևում է, որ իր ժամանակ հույների աշխարհագրական պատկերացումները Հելլադայից հեռու գտնվող երկրների մասին դեռևս շատ աղոտ էին և անստույգ: Նրա նկարագրություններից հետևում է, որ Կյուրոսի հելլեն վարձկանները քարտեզներ չեն օգտագործել: Նահանջի ճանապարհին բոլոր դեպքերում դիմել են տեղացի բնակիչներից գերի վերցրած ուղեցույցների օգնությանը:

Հայերի սովորույթի համաձայն հյուրը անձեռնմխելի է եղել տանտիրոջ համար, քանի դեռ նա գտնվում էր վերջինիս տանը: Սակայն, նկատելի է, որ հայերը սովորույթ են ունեցել նաև անվտանգ տեղ հասցնել: Ի դեպ՝ հույների սովորությամբ ևս հյուրը անձեռնմխելի էր տանտիրոջ համար: Այդ սովորույթը ամրապնդված էր կրոնական հավատալիքներով և հյուրասիրության սրբազան օրենքների պահապանը համարվում էր աստվածների հայր Զևս-Հյուրընկալը:

2. Հայերի նյութական մշակույթը

1. Բնակավայր և բնակարան

Բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Հայաստանի աքեմենյան ժամանակաշրջանի նյութական մշակույթի ուսումնասիրման համար Քսենոփոնի հաղորդած տեղեկությունները գյուղական բնակարանաշինության, զենքերի և կենցաղային առարկաների մասին: Ըստ Քսենոփոնի՝ թե՛ Արևելյան, և թե՛ Արևմտյան Հայաստանում կային բազմաթիվ մեծ ու փոքր շեն ու ավեր գյուղեր, որոնց միջով անցնում էին հույները: Մեծ գյուղերում նստում էին «թագավորները»: Արևելքում՝ Օրոնտը, իսկ Արևմուտքում՝ Տիրիբազը: Մեծ գյուղերից Արևելյան Հայաստանում նշանավոր է եղել նաև սատրապանիստը: Մյուս գյուղերը, որոնք կառավարվում են իրենց իշխաններով կամ գյուղապետերով («քոմարխես»), ցրված էին երկրի զանազան կողմերում: Մեծ ու փոքր գյուղերն ըստ մեծի մասի շինված էին ջրառատ տեղերում, գետի ափերին: Բայց քանի որ այդ գյուղերը թշնամիների կողմից միշտ ենթակա էին ամեն տեսակ ասպատակությունների, կողոպուտի ու հափշտակությունների, ինչպես, օրինակ, անում են Քսենոփոնի իշխանության տակ եղած զորքերը, պարզ է, որ պետք է շինված լինեին ամուր տեղերում, լեռների վրա:

Քսենոփոնի տեղեկացմամբ հույները կորդուքների երկրից անցնելով Կենտրիտես գետը, որը սահմանն էր նրանց և Արմենիայի միջև, չեն հանդիպել գյուղերի, որը հետևանք էր հայերի և կորդուքների միջև բախումների: Գետից 5 փարսախ կամ մոտավորապես 25 կմ հեռավորության վրա, այժմյան Սդերդի կամ Ռնդվանի շրջանում, հույները մտել էին մի մեծ գյուղ, ուր տների մեծամասնության վրա եղել են աշտարակներ: Մեծ գյուղերն ունեցել են ամրության ու պաշտպանության համար շինված բերդեր կամ աշտարակներ, ինչպես սատրապանիստ գյուղում: Հայաստանի հարավային սահմաններով անցնելիս «այն գյուղը, ուր նրանք հասան, մեծ էր և ուներ ապարանք սատրապի համար, իսկ տների մեծագույն մասի վրա կային աշտարակներ» («Անաբասիս», գ. IV, գլ. IV, էջ 93): Քսենոփոնի այս նկարագրությունը ենթադրել է տալիս, որ այս խոշոր բնակավայրը Հայաստանի հնագույն քաղաքներից մեկն էր: Որ Քսենոփոնը համարում է գյուղ, պետք է բացատրել այն հանգամանքով, որ հելլենները քաղաք չէին համարում պարսպով չշրջապատված բնակավայրը: Նույնիսկ 15 դար անց բյուզանդական մի հեղինակ միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից մեկը՝ առևտրի հայտնի կենտրոն Արծնը, համարում է գյուղաքաղաք, հակառակ որ այն ուներ ավելի քան հարյուր հազար բնակիչ: Եվ դա, հավանաբար, սոսկ այն պատճառով, որ Արծնը չէր շրջապատված քաղաքային պարսպով («Անաբասիս», գ. IV, ծանոթ. 16, էջ 260):

Գյուղական տների ակնարկային նկարագրությունից երևում է, որ Հայկական

լեռնաշխարհի հարավային շրջանների տները տարբերվում էին կենտրոնական և հյուսիսային շրջաններից: Այդ առանձնահատկությունը սահմանամերձ շրջաններում բացատրվում էր պաշտպանական նկատառումներով: Առաջինները աշտարակավոր էին: Նման բնակարանները, ըստ ազգագրական դիտարկումների, կոչվում էին քոչք, որը բնորոշ էր Սասունին, նաև՝ Պոնտական Հայաստանին: Դրանք 2-3 հարկանի ամրոցատիպ, լեռ քարերից պատրաստված տներ էին, որոնց առաջին հարկը կթու և լծկան անասուններին էր հատկացվում, երկրորդը՝ մարդկանց, իսկ երրորդը, որ կոչվում էր **ռոշ**, գյուղատնտեսական մթերքների պահպանմանը և վտանգի դեպքում՝ պաշտպանվելուն¹⁴: Ըստ երևույթին, նման տների կառուցվածքի ակունքները պետք է որոնել ուրարտական ճարտարապետության մեջ, որին քաջ ծանոթ էին աշտարակաձև կառույցները, հավանաբար՝ աշտարակաձև բնակարանները¹⁵:

Առանձնապես հետաքրքրական է տների նկարագրությունը: Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և հյուսիսային մասերի տները, ըստ Քսենոփոնի՝ գետնափոր էին. «Տներն այստեղ գետնափոր էին, մուտքը ինչպես ջրհորի բերան, իսկ ներքևի մասն ընդարձակ: Մինչդեռ անասունների համար մուտքը փորված էր [գետնի միջով], մարդիկ ցած էին իջնում աստիճաններով»: Տներում կային այծեր, ոչխարներ, եզներ, հավեր և սրանց ձագերը: Բոլոր անասունները ներսում կերակրվում էին խոտով» («Անաբասիս», գ. IV, գլ. 25, էջ 97):

Հայոց լեռնաշխարհի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի հնագիտորեն ուսումնասիրված տների մեջ հետազոտողները տեսնում են հայկական ժողովրդական տան վաղ օրինակը, որը ճարտարապետական ավելի զարգացած ձևի՝ գլխատան նախատիպն է¹⁶: Հարյուրամյակների ընթացքում գետնափոր բնակարանը վերածվեց գլխատան՝ իր տարբեր ծածկերով:

Ըստ հեղինակներից մեկի՝ «Եթե այդ... տների հետ համեմատելու լինենք ներկայումս [XX դարի սկզբին] Շիրակում, Ապարանում և ուրիշ հայկական գավառներում գտնվող բազմաթիվ գյուղերի տները, կամ «օդա»-ները, որոնք նույն դերն են կատարում, ինչ կատարում էին Քսենոփոնի նկարագրածները, կը տեսնենք, որ հայ գեղջուկի տունը, գրեթե, նույնն է մնացել, ինչ եղել է դեռ այդ խավար ու մութ դարերում: Իսկ թե ինչ հանգամանակներ են նպաստել հայ գեղջուկին մնալու զարգացման նույն աստիճանի վրա, որ եղել է նախնական դարերում.- հարցի պատասխանն, անշուշտ, պատմական կյանքի զանազան աննպաստ պայմաններում պետք է որոնենք»¹⁷:

¹⁴ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ռ. Նահապետյան, Աղձնիքահայերի ընտանիքը և ընտանեկան ծիսակարգը, Երևան, 2004, էջ 43-51 և գրչանկարների հավելված, էջ 222-227:

¹⁵ Տե՛ս **Պիոտրովսկի Բ. Բ.**, Искусство Урарту, Л., 1962, ЭП. 55, 56 :

¹⁶ **Գ. Տիրացյան**, «Անաբասիսը» և Հայաստանը, էջ 234:

¹⁷ Տե՛ս **Գր. Ղազարյան**, Հայաստանը և հայերը ըստ Քսենոփոնի, Թիֆլիս, 1908, էջ 21:

Այսպիսի տների մասին ուշագրավ աշխատություն ունի Փարսադան Տեր-Մովսիսյանը¹⁸:

Քսենոփոնը հիշատակում է բազմաթիվ գյուղեր, սակայն չի նշում բերդերի, ամրոցների, քաղաքների մասին, հավանաբար պատճառը այն է, որ նահանջող զորքը խուսափել է մոտենալ խոշոր բնակավայրերին, որոնք դիմագրավելու մեծ կարողություն ու բնակչություն ունեին:

2. Տարագ, ազանելիք, գենք ու գրահ

Քսենոփոնը ուշագրավ տեղեկություններ է թողել հայոց տարագի և զարդարանքի առանձնահատկությունների մասին: Այսպես, նա գրում է արմեն երեխաների «բարբարոսական զգեստների» մասին. արմենների տներում «չոր խոտե պսակներով զարդարված հելլեն զինվորներին սպասավորություն էին անում արմենների երեխաները բարբարոսական զգեստներ հագած. իսկ երեխաներին նրանք նշաններով ցույց էին տալիս, ինչպես մուկների, թե ինչ անել» («Անաբասիս», գ. IV, գլ. 33, էջ 98): Հայաստանով նահանջող հույների մասին Քսենոփոնը հաղորդում է, որ զինվորները իրենց ոտնամանները փոխարինել էին տեղականով: «Հին ոտնամանները մաշվելուց հետո,- գրում է նա,- նրանց (հույների) ոտնամանները գեղջկական էին՝ եզան նոր քերթած կաշուց պատրաստված» («Անաբասիս», գ. IV (14), էջ 96): Դա հայկական ավանդական տրեխի (չարոխ) գործածության վերաբերյալ հնագույն գրավոր տեղեկություն է, որի վկայությունը հաստատվեց Արենի բնակավայրի մոտակայքում քարանձավի պեղումներից՝ ավելի քան վեց հազար տարվա վաղեմությամբ, որը իր տեսքով ու ձևով ոչնչով չի տարբերվում XX դարի առաջին կեսերին գործածված տրեխներից: Այն աշխարհի հայտնաբերված հնագույն կոշիկն է¹⁹: Հայերի հետ հարաբերությունները լավացնելուց հետո նրանց խորհրդով լեռնաշխարհի ձյունառատ վայրերը կտրել-անցնելու և ձյան մեջ չխրվելու համար հույները հագել են հյուսածո ոտնամաններ կամ հաստ թաղիքով փաթաթել են անասունների և իրենց ոտքերը. «Արմենների գեղջավազը սովորեցրեց ձիերի ու գրաստների ոտքերին, ձյան միջով գնալիս, պարկեր փաթաթել. քանզի առանց պարկերի անասունները մինչև փորը խրվում էին ձյան մեջ» («Անաբասիս», գ. IV, գլ. 36, ցջ 98):

Ակնարկել է նաև Տիգրանի խույրի մասին: Նրա մի ակնարկից պարզվում է, որ հայ ունևոր կանայք զարդեր կրելու սովորություն են ունեցել: Իսկ Կյուրոսի հետևյալ խոսքից երևում է, որ զարդեր կրել են նաև տղամարդիկ: «Դու ուղարկիր որդուդ զորքի մեջ

¹⁸ Տե՛ս Փարսադան Տեր-Մովսիսեան, Հայ գիւղական տունը, թարգմ. Պիլեգիկճեան, Վիեննա, 1894:

¹⁹ Բ. Գասպարյան, Արենի 1 քարայրի ուսումնասիրության հիմնական արդյունքները, Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողով «Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները», Զեկուցումների դրույթներ, 17-19 հոկտեմբերի, 2013թ., Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2013, էջ 77-78:

(ասուն է Կյուրոսը հայոց թագավորի կնոջը) ու նրանցով (այսինքն՝ ոսկե դրամներով) ամենագեղեցիկ կերպով նրան զարդարիր» [«Կյուրոպեդիա» գ. III, գլ. III, էջ 116–117]:

Չետաքրքիր է հայ զինվորների զինվածության և ճարպկության նկարագրությունը. «Նրանք այնքան ճարպիկ էին, որ անգամ մոտիկ լինելիս կարողանում էին փախչելով ազատվել. քանզի նրանք ուրիշ ոչինչ չէին կրում, բացի աղեղներից ու պարսատիկներից: Նրանք գերազանց նետաձիգներ էին, ունեին համարյա երեք կանգուն երկարությամբ աղեղներ և ավելի քան երկու կանգուն երկարությամբ նետեր: Նետարձակման ժամանակ նրանք լարը ձգում էին, ձախ ոտքը դնելով աղեղի ցածի ծայրի վրա: Նրանց արձակած նետերը ծակում էին վահաններն ու լանջապանակները: Չելլենները, երբ այդպիսի նետերը ձեռք էին բերում, ապա կաշվե փոկեր հարմարեցնելով դրանց, օգտագործում էին տեգի փոխարեն» («Անաբասիս», գ. IV(28), էջ 88):

Չին Չայաստանում Քսենոփոնը [«Կյուրոպեդիա» գ. I, գլ. II, էջ 9] հիշատակում է զենքի տարբեր տեսակներ. նետ-աղեղ, նիզակ, պարսատիկ, դաշույն, սուր, սվին, կապարճ, սակր, վաղր, մուրճ, ճկիռ, հյուսկեն վահան, պարան, օղապարան և այլն:

Ձեռնամարտի զենքերից էին. կուրծքը ծածկող զրահը (լանջապան), ձախ ձեռքին՝ հսկայական վահանը, իսկ աջ ձեռքում թուրը (ակինակե) կամ վաղրը (դաշույն): Չծյալները կրում էին թաղիքե հատուկ թիկնոց, որն ամբողջապես ծածկում էր ձիավորին [«Կյուրոպեդիա» գ. I, գլ. II, էջ 11, գ. II, գլ. I, էջ 62]: Ձենքն իր բուն նշանակությունից բացի հնագույն դարերից մինչև ուշ միջնադար Չայաստանում հանդիսացել է տղամարդկանց տարազի յուրօրինակ մասը՝ իբրև լրացուցիչ զարդ (դաշույնը կաշվե և մետաղազարդ գոտիով, գոտուց կախված դանակն իր պատյանով, հովվական մականը այծենակածի ձախ կրծքի տակ ամրանների մեջ և այլն)²⁰: Այդ նկարագրություններում ցույց են տրված հայկական զորամասերի տեսակներն ըստ զենքերի, մենամարտեր վարելու ձևերը, պաշտպանության եղանակները:

Պատմիչը որոշ տեղեկություններ է հաղորդում Չայկական լեռնաշխարհի բնակիչներից խալուբների տարազի և զենքի մասին. «Ունեին վուշից պատրաստած զրահ, որը պաշտպանում էր մինչև փորը, իսկ զրահածայրերին կային խիտ հյուսքով քուղեր: Ունեին նաև սռնապաններ և սաղավարտներ, գոտուց կախված դաշույն, լակադեմոնական կեռ դանակի (մանգաղածև փոքր դանակ) մեծության, որով սպանում էին ում որ հաղթել կարողանային, և կտրելով գլուխները, վերցնում էին ու գնում. և նրանք երգում էին ու պարում, երբ թշնամու տեսադաշտում էին գտնվում: Ունեին նաև մեկ ծայրով նիզակ՝ հինգ կանգուն երկարությամբ: ...Իսկ մակրոնները, որոնք ունեին

²⁰ Տե՛ս. Ռ. Նահապետյան, Ազգագրական տեղեկությունները Փավստոս Բուզանդի «Չայոց պատմություն» երկում, Երևան, 2013, էջ 18-20:

հյուսկեն վահաններ և նիզակներ և մազից պատրաստած խիտոններ...» («Անաբասիս», գ. IV, գլ. VIII, էջ 105):

Յիշատակում է ձերբակալված պարսիկ զինվորական պատանդի զենքն ու զրահը: Պարսկական տարագի տարրերի նկարագրությունը դարձյալ եզակի նշանակություն ունի, քանզի պարսկական տիրապետության տակ հայտնված հայ զինվորականի, հայ տարրի վրա պետք է որ մեծ ազդեցություն գործած լիներ: Ըստ Քսենոփոնի՝ պարսիկ զինվորականը կրում էր՝ **խիտոն**՝ վերնաշապիկ առանց թևերի, **կնեմիս**՝ մետաղյա զրահ, որը կռվի ժամանակ ռազմիկի ծունկն ու սրունքը պահպանում էր հարվածներից: **Արքունի ծիրանակիր** տիտղոսը կրում էին պարսկական զորքի դրոշակակիրները, քանի որ դրոշները ծիրանագույն էին: **Կանդիսը** պարսկական երկար, ծիրանագույն թևավոր վերնազգեստ էր, **անաքսիրիդը**՝ երկար ու նեղ անդրավարտիք, **տիարան**՝ խույր, որը գլխին ուղիղ դնելու իրավունքը միայն պարսից արքայից արքան ուներ, մյուսները պարտավոր էին այն գործածել վերևի սուր ծայրը դեպի ներքև ծռելուց հետո միայն [«Կյուրոպեդիա» գ. I, գլ. II, էջ 9, 11]: **Դիադեման**՝ պարսկական խույրի տարատեսակ է, որը պարսիկները անվանում էին «կիդարիս», զարդարված էր լինում մանիշակագույն և սպիտակ երիզներով [«Կյուրոպեդիա» գ. VIII, գլ. III, էջ 329]:

Քսենոփոնի մոտ կան հիշատակություններ այն մասին, որ թագավորական պատմուճանները լինում են ծիրանի գույնի, իսկ երբեմն էլ՝ խառը սպիտակավուն գծերով: Այդ գույները գործածական էին նույնիսկ պարսկական արքաներ Կյուրոսի և Դարեհի ժամանակ: Նույն գույնի պատմուճանի գործածությունը տեսնում ենք Ալեքսանդր Մեծի մոտ²¹: «Կյուրոպեդիա» երկում լավ է ներկայացված պարսկական և մեդական արքաների արտաքին կերպը, որի շատ գծեր ընդհանրական էին հայ արքայական դասի համար: Ըստ Քսենոփոնի՝ Մեդիայի արքան [Աստյուազեսն՝ Կյուրոսի պապը – Ռ.Ն.] «զարդարված, աչքերը՝ ծարիրված, երեսը՝ սնգուրած, գլխին կեղծան, ըստ մեդական սովորության՝ ծիրանի խիտոնը (անթև երկար վերնազգեստ) հագին, վզից կախված մանյակները և թևերի ապարանջանները [փայլ էին տալիս արքային], մինչդեռ պարսից երկրում [ըստ Քսենոփոնի – Ռ.Ն.] մինչև այժմ էլ զգեստը շատ ավելի համեստ է: Մեդիացիները առավել փափկակենցաղ էին և վարում էին շռայլ ու զեղխ կյանք, պարսիկների ապրուստը՝ ավելի պարզ էր» [«Կյուրոպեդիա» գ. I, գլ. III, էջ 13–14]:

3. Ընտանեկան կյանքի որոշ դրսևորումների արտացոլումը

Քսենոփոնը զգալի տեղեկություններ է հաղորդում հին հայկական ընտանիքի և ժառանգական իրավունքի մասին: «Կյուրոպեդիայում» արմեն թագավորի ընտանիքի՝ լեռներում թաքնվելու, Կյուրոսի կողմից գերվելու և ապա դատվելու մասին խոսելիս նա

²¹ Տե՛ս **Վարդան Չացունի**, Պատմություն հին հայ տարագի, Վենետիկ, 1923, էջ 73:

բացահայտում է այդ գերդաստանի ներքին կապերը: Ներկայացնենք Կյուրոսի և հայոց թագաժառանգի երկխոսությունը.

«Դու ևս, ո՛վ Տիգրան,- ասում է Կյուրոսը,- ասա՛ ինձ, որքան կվճարես, որպեսզի ստանաս կնոջդ: Եվ Տիգրանը (թագավորի որդին), որը նոր էր ամուսնացել և շատ էր սիրում իր կնոջը, ասաց. «Ես, ո՛վ Կյուրոս, նույնիսկ իմ կյանքը կտամ, որպեսզի նա երբեք ստրուկ չդառնա»:

«Ուրեմն դու,- ասաց Կյուրոսը,- տար կնոջդ. ես չեմ համարում, որ նա գերի է բռնվել, քանզի դու երբեք չես լքել մեզ: Դու ևս, ո՛վ Արմենների թագավոր, տար կնոջդ և զավակներիդ առանց փրկագնի, որպեսզի իմանաս, որ քեզ մոտ իրենք ազատ են վերադառնում» [Կյուրոպեդիա, գ. III, գլ. I, 36, էջ 105-106]: Այս խոսակցությունից հետո խանդից դրդված թագավորազն Տիգրանը իր կնոջը հարց է ուղղում, թե «Իսկ քեզ, ո՛վ արմենուհի, Կյուրոսը նույնպե՞ս գեղեցիկ թվաց»:

«Վկա է Ձևսը (Յ. Մանանդյանը թարգմանել է «Արամազդ», հավանաբար այն պատճառով, որ հայկական միջավայրում Արամազդը համարվում է գերագույն աստված, ինչպես հույների մոտ՝ Ձևսը),- ասաց կինը, որ ես նրան չէի նայում»: «Չապա ո՞ւմ էիր նայում», - հարցրեց Տիգրանը: - «Վկա է Ձևսը, ես նրան էի նայում, ով ասաց, թե իր կյանքը կտա, որ ես ստրուկ չլինեմ» [Կյուրոպեդիա, գ. III, գլ. I, 41, էջ 106]:

Ուշագրավ է, որ թագավորազն Տիգրանը Կյուրոսի բանակ է մեկնում կնոջ հետ: Իսկ կինը, որ արիաբար կռվել էր, Կյուրոսի կողմից նվերների է արժանացել:

«Կյուրոպեդիա»-ում [գ. III, գլ. I, էջ 94] ակնարկ կա հայոց արքայի բազմաթիվ կանանց և հարձեր ունենալու մասին: Չայոց արքան անհանգստացած պարսից Կյուրոս արքայի դատաստանից (հարկ, տուրք, զորք Պարսկաստանին տալու պահանջը չկատարելու պատճառով)՝ «առավել վախեցավ, որ կնկատվի, թե ինքը սկսել էր ամրացնել արքայանիստը, որպեսզի կարողանար դիմադրություն ցույց տալ: Այս բոլորի պատճառով անհանգստացած՝ նա միաժամանակ ոմանց ուղարկեց տարբեր կողմեր զորք հավաքելու, իսկ կրտսեր որդուն՝ Սաբարիսին (Շավարշին), և ավագ որդուն (Տիգրան Երվանդյանին)²² ու իր կանանց, ինչպես նաև դուստրերին ուղարկեց լեռները (ապահովության համար), նրանց հետ ուղարկեց նաև զարդերն ու առավել արժեքավոր իրերը՝ տալով նրանց ուղեկիցներ»: Դժվար չէ նկատել, որ VI-V դարերում Չայաստանում արքաները ունեցել են բազմաթիվ կանայք ունենալու իրավունք:

«Կյուրոպեդիա» գրքում բերվում է անտիկ դարաշրջանում լայն կիրառություն գտած այն սովորությունը, որ անհրաժեշտ արիություն չդրսևորած քաղաքացիները [Սպարտայում, – Ռ.Ն.] պատժվում էին խստագույնս: Նրանք դատապարտվում էին

²² Մանրամասն տե՛ս *Ս. Կրկյաշարյան*, Երվանդունի թագավորության հարստության մասին // ՊԲՀ, 1973, թիվ 4:

պատվագրկության, այսինքն զրկվում էին քաղաքացիական իրավունքներից և դառնում համընդհանուր արհամարանքի առարկա: Փողոցում հանդիպելիս, ամեն քաղաքացի իրավունք ուներ նրանց անպատիժ վիրավորել: Այդպիսիներին ոչ մի քաղաքացի իր աղջկան կնության չէր տալիս: Նման մարդկանց որդիները նույնպես ենթարկվում էին հասարակության արհամարանքին [«Կյուրոպեդիա» գ. III, գլ. III, էջ 128]: Այդ մասին Քսենոփոնը պատմում է նաև «Անաբասիսում» [գ. I, VIII, 16, էջ 29]:

Քսենոփոնի հավաստմամբ մի կարևոր հիշատակություն ևս մեղական և պարսկական սովորույթը թույլ էր տալիս մերձավորների ամուսնություն: Այսպես, Կյուրոսը ամուսնանում է իր մորաքույր, Մեդիայի արքայադստեր հետ: Մեդիայի արքա Կյուաքսարեսը «Կյուրոսի մոտ ուղարկեց իր դստերը, որպեսզի նրան մատուցի ոսկե պսակ, ապարանջաններ, մանյակ և ամենագեղեցիկ մեղական տարագ: Աղջիկը պսակազարդեց Կյուրոսին, իսկ Կյուաքսարեսն ասաց. «Ով Կյուրոս – կնության են տալիս քեզ այս աղջկան՝ իմ հարազատ դստերը: Որպես օժիտ, ես նրա հետ քեզ տալիս են մահ ամբողջ Մեդիան, քանի որ ես հարազատ արու զավակ չունեմ: Քո հայրը ևս ամուսնացել էր իմ հոր դստեր հետ, որից դու ես ծնվել» [«Կյուրոպեդիա» գ. VIII, գլ. V, 19, էջ 351]: Մեկ այլ ընդհանրական սովորույթի մասին. «Ճանապարհին իրար հանդիպած պարսիկներին հեշտ է որոշել, թե արդյոք նրանք հավասար են կամ ազգական. այս դեպքում ողջույնի փոխարեն նրանք իրար բերան են համբուրում» («Կյուրոպեդիա», գ. IV, 27, էջ 33): «Ազգականները,- շարունակում է պատմիչը,- որևէ տեղ մեկնելիս, իրարից բաժանվելիս, կամ երկար ժամանակ իրար չտեսնելիս, տևական ժամանակ անց հանդիպելիս իրար բերան են համբուրում» (նույն տեղում, 28, էջ 34): Փռշտալը ըստ պարսկական սովորույթի՝ բարի մշան էր համարվում: Փռշտոցին ներկա եղողները պատասխանում էին «խեր», «աստված օգնական»: Սովորույթներ, որոնք բնորոշ են եղել նաև հայերին:

Ակնարկ կա նաև հայերի՝ մահվան ու հուղարկավորման հեթանոսական սովորույթների վերաբերյալ: Երբ արքայազն Տիգրանը լսեց հոր՝ հայ-արմենների արքայի մահապատժի մասին, **«պոկեց խույրը գլխից և սկսեց զգեստը պատառոտել, իսկ կանայք աղաղակելով ճանկոռտում էին երեսները՝ կարծելով, որ արդեն կորստյան էր մատնվել իրենց հայրը և կորչում էին իրենք ևս»** [«Կյուրոպեդիա» գ. III, գլ. I, 13, էջ 97–98]:

Նման բովանդակությամբ բազմաթիվ հաղորդումների հանդիպում ենք նաև հետագայում վաղ միջնադարյան հայ պատմիչների երկերում. Փ. Բուզանդը Հայոց Տիրան արքային պարսիկների կողմից կուրացնելու և երկիրը ավարի ու ավերի ենթարկելու առթիվ գրում է. «Մի տեղ ժողովվելով կոծում, սգում ու ողբում էին իրենց բնիկ տիրոջը՝ Հայոց թագավորին, ինչպես և աշխարհի կորուստ և իրենց անտիրական

մնալն ու կործանվելը. աղիողորմ կերպով լալիս էին»²³: Նույն պատմիչի հավաստմամբ սպանվածի (Գնել Արշակունու – Ռ.Ն.) կինը՝ Փառանձենը, զգեստները պատառոտած, վարսերը արձակած, կուրծքը բաց, կոծում էր սգատեղում, բարձր ճչում էր, աղիողորմ ողբով և արտասուքով բոլորին լացացնում էր», «Մազերը փետում էր, ճչում էր կոծելիս»²⁴: Իսկ [կաթողիկոս] Ներսեսի մահից հետո ողբում էին փողերով, փանդիռներով ու վիճերով, կոծի պարեր էին բռնում, մորուքները կտրած, երեսները պատառոտած, կին և տղամարդ դեմ առ դեմ ճիվաղական պարեր խաղալով, ծափ զարնելով հուղարկավորում էին մեռելները»²⁵: Նման սովորությունը, հակառակ եկեղեցու կանխարգելիչ որոշումների, շարունակում էր գոյատևել Հայաստանի տարբեր գավառներում մինչև XX դարի սկզբները²⁶:

«Կյուրոպեդիա» աշխատության մեջ [գ. III, գլ. III,3, էջ 116–117] խոսվում է հայերի հուղարկավորման մեկ այլ սովորույթի մասին ևս. արքունի մարդկանց, թագավորի և նրա ընտանիքի անդամների մահվան ժամանակ մեռնողի հետ հուղարկավորում էին ոչ միայն իր զենքն ու զրահը, անձնական իրերը, զարդեղենը, այլև նրա ոսկե դրամները: Ահա այդ սովորույթի նկարագրության մի օրինակ. «...Արմեն թագավորի կինը իր դուստրերի և կրտսեր որդու հետ Կյուրոսին դիմավորման ժամանակ՝ նրան այլ ընծաների հետ բերեց նաև ոսկի, որը նախապես Կյուրոսը չէր ուզեցել վերցնել: Կյուրոսն այդ տեսնելով, ասաց. «Դուք այնպես մի արեք, որ ես այս ու այն տեղ շրջելիս բարեգործություն անեմ հանուն վարձատրության. բայց դու, ով թագուհի, վերցրու քո բերած փողերը և գնա ու այլևս մի տուր դրանք արմենին [ամուսնուն – Ռ.Ն.], որ **նա գետնի մեջ թաղի** [հուղարկավորման ժամանակ – Ռ.Ն.], այլ այդ դրամով որդուդ զարդարիր ամենագեղեցիկ ձևով և նրան ուղարկիր զորքի մեջ, իսկ մնացածով քեզ, ամուսնուդ, դուստրերիդ ու որդիներիդ համար գնիր այնպիսի բաներ, որոնցով զարդարվելով՝ ձեր կյանքը կանցկացնեք առավել գեղեցիկ և ուրախ: **Իսկ հողում, – ասաց նա, – բավական կլինի, որ մեր մարմինները թաղվեն, երբ մեզանից որևէ մեկը վախճանվի**» (Կյուրոպեդիա, գ. III, 3, էջ 117): Այս երկխոսությունից հայտնի է դառնում նաև, որ հնում հայ տղամարդիկ նույնպես զարդեր կրելու սովորություն են ունեցել:

Հույների սովորույթի համաձայն՝ մեծագույն սրբապղծություն էր սպանվածներին առանց հողին հանձնելու լքելը: Ահա թե ինչու, հույների և կարդուխների միջև ժամանակավոր զինադադար է կնքվում մեռյալներին հողին հանձնելու համար: «Նրանք [կարդուխները- Ռ.Ն.] հոժարեցին վերադարձնել (սպանված հույն զինվորներին)

²³ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, ԵՊՀ հրատ., Եր., 1987, III դպր., գլ. Ի, էջ 85:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, IV դպր., գլ. ԺԵ, էջ 191:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, V դպր., գլ. ԼԱ, էջ 351:

²⁶ Տե՛ս մանրամասն Ռ. Նահապետյան, Ազգագրական տեղեկությունները Փավստոս Բուզանդի Հայոց պատմություն» երկում, էջ 49-59:

պայմանով, որ հելլենները չհրկիզեն տները: Քսենոփոնը համաձայնվեց այդ պայմանին («Անաբասիս» գ. IV, 18-19, էջ 87): Անտիկ աշխարհի մի շարք գրական հուշարձաններում՝ «Իլիական», «Ոդիսական», «Անտիգոնե», այս երևույթը հելլենների և նրանց դեմ պատերազմողների միջև դարձել էր հիմնական բախումներից մեկը:

«Կյուրոպեդիա» աշխատության մեջ պատմագիրը նշում է հայերի ազատատենչ ոգու մասին, որ արմենները եղել են ռազմիկ ժողովուրդ, ձգտել են ազատ ու անկախ լինել և օգտվելով բարեհաջող հանգամանքներից, պարբերաբար ապստամբել են և աշխատել են թոթափել օտար տիրապետության լուծը («Կյուրոպեդիա», գ. III, գլ. 1, 1-3, էջ 94):

Рафик Наапетян, Труды Ксенофона “Анабасис” и “Кюропедия” исключительные первоисточники армянской этнографии,- В статье обсуждаются сочинения Ксенофона “Анабасис” и “Кюропедия”, как исторические первоисточники об оседлой жизни древних армян, сравнительно высокой степени развития многочисленных ветвей земледелия: виноделия, производства пива, растительных маслах, парфюмерии, скотоводства, коневодства, охоты, ремесла о средствах меры и веса, поселениях и жилищных комплексах, одежде, оружию и доспехах, военных традициях, питании, алкогольных напитках, обычаях гостеприимства, религиозных верованиях, семейных, брачных, похоронных и других обычаях.

Rafik Nahapetyan, The works by Xenophone “Anabasis” and “Kuropedia” as an exclusive source of the Armenian ethnography in the ancient age,- In this article the works of Xenophone “Anabasis” and “Kuropedia” are discussed as historical sources about the Ancient Armenians’ sedentary life, about the high level of farming with its branches like winemaking (oenology), beer producing, ranching, horse breeding, hunting, crafts, settlements, clothing, weapon and armor, military traditions, dishes, drinks, hospitality traditions, religious belief, family, marriage, funeral traditions, etc.

Ռաֆիկ Նահապետյան - ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի պրոֆեսոր, պատմական գիտությունների դոկտոր, հեղինակ է հայ ազգագրության հարյուրից ավելի մենագրությունների, ուսումնական ձեռնարկների, ուսումնամեթոդական ծրագրերի, գիտական հոդվածների: